

Пламен Парашкевов / Plamen Parashkevov

ГЕОГРАФСКИЯТ ФАКТОР В БАЛКАНСКАТА ИСТОРИЯ

The geographical factor in Balkan history

Summary: Geography continues to be a significant factor in the political life on the Balkan Peninsula, just as it has been during its millennial development, when it has been building the tracks of the historical life of the Balkan peoples and their fates. And if its influence on the history of the Balkans and their contemporaneity is undisputable, there's no way it should be considered deterministic. Getting its paths of development from geography, Balkan history often changes them according to the intellect, moral and interests of those, who create it.

Key words: geography, geographical position, geographic images, Black Sea straits, Balkans, Balkan history, destiny.

*„Физическата география поражда силни принуди,
които понякога позволяват да се разбере съдбата на нациите”*

*Жан Клод Баро и Гийом Биго
„География на света”*

Хилядолетията история на света впечатлява със своята събитийна динамика. Огромните ѝ амплитудни пулсации, вариращи от наситени с войни, природни катаклизми и мракобеснически идеологии времена до периоди на бурен икономически, технологически и културен възход, пораждат векове наред множество въпроси. Кой е генераторът на човешкото развитие? Каква е ролята на географския фактор в този процес? Можем ли да разберем съдбата на народите, без да се вгледаме във взаимовръзката природа – общество, особено в нейната дълбочина и измерения? Осветляването на тези въпроси през годините поставя основите на редица концептуални течения, осмислящи световната история. Полярният характер на техните идейни конструкции, противопоставяни по оста детерминизъм – индетерминизъм, само ни показва колко примамливо и заедно с това колко невъзможно е да бъде намерен универсален алгоритъм за разбиране на процесите, движещи света. На фона на неговото отсъствие обаче много по-ярко изпъква влиянието, което географското пространство упражнява върху тях. „Географските коловози” на балканската история са красноречив пример за това.

Защо Балканите? Защото именно тяхното минало, а и настояще, по убедителен начин показват силата на въздействие на географския фундамент върху

характера на общественно-политическото развитие. За Балканите се оказва невъзможно да градят своите съдбини, без да се съобразят с географските особености на полуострова и най-вече с неговата кръстопътна преходност и пограничност както във физикогеографско, така и в културно-политическо отношение. Разположен на границата между Европа и Азия, в непосредствена близост до Африка заради островния свят на Егейско море, векове наред той е проводник на исторически движения. Както пише Хасингер: „до голяма степен и колективните начинания (например преселението на народите, походите, изследователските експедиции) се повлияват от естеството на земните пространства.”¹

Още от незапомнени времена река Дунав, като единствената голяма европейска река, която тече в посока запад – изток осигурява на най-ранните цивилизационни общности естествен коридор през геоложките структури на континента, свързвайки обширния географски регион, през който протича. Първите писмени свидетелства за комуникационните връзки между Европа и Азия ясно очертават и останалите стратегически съобщителни артерии, пресичащи полуострова. През V в. пр.н.е. Херодот описва маршрута, който следва персийският цар Ксеркс през Тракия към Македония и Елада. Оттогава този участък, покриващ разстоянието от р. Марица до р. Струма, е известен като Свещен, или Царски път.² По-късно Римската империя също умело експлоатира геоморфоложките черти на Балканите, за да реализира своето военно и политическо проникване в югоизточна посока. Построените от нея пътища³ бележат не само осите на териториалната ѝ експанзия и господство, но и по безспорен начин открояват значението на Балканския полуостров като междуконтинентално съединително звено. За народите населяващи кръстопътната земя обаче тази негова специфика се превръща в извор на драматична събитийност.

Ако римляните са оценили и ефективно за времето са използвали предимствата на полуострова, то този процес се осъществява за сметка на местното население, чийто държавнотворчески градеж е прекъснат. За съжаление, този сценарий, макар и с други участници, се повтаря непрекъснато. Веднъж попаднали в геостратегическия интерес на външните за региона сили, Балканите се превръщат в обект на тяхната политика и губят възможността да се наложат като самостоятелен субект в междудържавните отношения. Нещо повече, поради тази причина през по-голямата част от своята история те се оказват разделени между съперничащите си за техния контрол политически единици, които освен всичко друго, не пропускат да наложат и своята духовна визия за света. По този начин векове наред Хабсбургската, Османската и Руската империи, католицизма, източното православие и ислямът, западната и съветската обществени системи, НАТО и Варшавският договор, Европейската икономическа общност и Съветът за икономическа взаимопомощ чертаят границите на политическото, икономическото, военното и културното разделение на полуострова.

За неговата продължителност във времето „допринася“ още един от природните репери на балканската история – Проливите. Определяни като каприз на географията⁴ в продължение на столетия, фокусират разнопосочни геополитически интереси заради предимствата, които биха предоставили на този, който съумее да ги контролира. Римляните отново са първите, които съумяват да валоризират съществуващата даденост, измествайки центъра на своята държавност. Решение, подсказано от географията, което не само спасява Империята от гибел, но и трайно обвързва нейното развитие с това на Балканите. От този момент нататък блясъка и величието на „Новия Рим“ – Константинопол, се оказват неустоим притегателен център за множество политически амбиции, които оставят съдбовен отпечатък върху балканската история, включително и нашата. Както обобщава Мутафчиев: „не е случаен фактът, гдето упадъкът на Преславското царство настъпи след времето, когато Симеон поиска да овладее приказния босфорски град. А същата съдба подготвяха подобни опити не само за нас. От нея бе сполетяна някога и могъщата Аварска империя, чието неудържимо падение започна от голямата несполучлива обсада на Цариград през 626 г. Арабите не бяха по-щастливи. След всяка тяхна голяма експедиция срещу столицата на източното християнство в халифата започваха сътресения и депресии, които с мъка биваха изживявани.”⁵

Стремещът за господство над Проливите не стихва дори и тогава, когато върху тях се разпростира политическата власт на Османската империя. Нещо повече, той вече придобива международни измерения заради политиката на т.нар. „велики сили”, насочена към преразпределянето на света на сфери на влияние. Босфорът и Дарданелите се оказват от първостепенна важност за такъв регионален фактор, какъвто е Русия, търсеца излаз към топлите морета. Обстоятелство, което се посреща крайно негативно от Великобритания, нежелаеща да допусне раждането на нова морска сила в Средиземноморието. Германия също припознава полуострова като зона на своите жизнени интереси, виждайки възможност за разрастване и търговско-икономическо проникване в югоизточна посока. Различни геополитически проекти и намерения, които отдалечават във времето възобновяването на държавнотворческия процес и етнонационалната еманципация на Балканите. В тази връзка Батаклиев подчертава: „трябва да се отбележи, че Великите сили всъщност са се интересували повече от съдбата на протоците, отколкото от тази на балканските народи”.⁶

И ако ролята на географията в развитието на Балканския полуостров е толкова очевидна, то тя съвсем не бива да бъде възприемана еднозначно. Нейният инструментариум се оказва достатъчно разнообразен, за да генерира и съзидателен импулс в балканската история. Земеповърхната разпокъсаност на полуострова дава точно такъв градивен тласък. Сложният планински релеф, който силно затруднява движенията и комуникациите вътре в региона, всъщност улеснява изолацията и обособяването на етнотериториални групи, подпомагайки по този начин процеса на създаване и укрепване на държавите от ранното

средновековие. Петър Мутафчиев е категоричен: „Без Балкана старата българска държава би останала само един мимолетен и отдавна забравен епизод. Без Балкана, а след това и изобщо без планините на нашата земя тук на Европейския югоизток не само че не би оцеляло, но не би се и явило на свят това, което вече живее от толкова векове под името български народ.”⁷ Но дори и тогава, когато българската държава губи своята политическа самостоятелност в годините на османското владичество, планините продължават да бъдат стожер и закрилник на българската народност.

Обстоятелство, което кара балканските народи да възприемат своята география не просто като основа на общественото развитие, а като сакрален обект, чийто субстрат представлява неделимо съчетание, както от природната среда, така и от представите за нея, превърнати в символи и образи, продукт на духовната връзка между човека и обитаваната от него територия. Реалност, която упражнява силно въздействие върху политическите процеси на полуострова. Формираните през годините географски образи се превръщат в двигател на балканското национално-освободително движение. Проблемът е, че в повечето случаи тяхното конструиране е емоционално обусловено. Лишени столетия наред от възможността за самостоятелен държавнотворчески процес, народите на Балканите проектират своята бъдеща държавност с размах, отговарящ на икономическия и духовен подем в епохата на Възраждането. Той обаче ги вкарва в продължителна етнонационална конфронтация. Стратегическите насоки на балканските национални възжеления, чертаещи контурите на териториално „Велики” държави, оказват своето съдбоносно влияние върху региона заради упорито преследваната химера. Стремещт нейните ментални граници да придобият своите конкретни измерения върху относително ограниченото балканско географско пространство за пореден път кара полуостровът да „гвори” драматична история, чийто основна фабула отново е географията.

Също толкова драматична е тя и когато географските образи влизат в ролята на центростремителен, консолидиращ фактор по отношение на опитите за териториална промяна и особено тогава, когато една и съща територия се припознава като свещена земя от различни регионални общности, какъвто е случаят с Косово. От една страна, в представите на албанците това е люлката на тяхното национално възраждане през XIX в., център на албанското просвещение и борбата за обединение на всички населени с албанци земи. От друга, за сърбите Косово поле е символ на сръбското национално единство и борбата за независимост. Когато след 1912 г. на картата на Европа се появява нова национална държава – Албания, а областта става съставна част на Сърбия, двете национални иконографии влизат в остър сблъсък⁸. Неговият формален резултат, довел до появата на последното държавно образувание в Югоизточна Европа само преди осем години, всъщност поставя повече въпроси, отколкото отговори. И един от най-важните е – ще съумеят ли Балканите да наложат нов прочит на своята география?

Трудно е да бъде даден положителен отговор. Териториалните въпроси днес продължават да бъдат важен компонент в съвременните отношения на полуострова и за голяма част от държавите те все още пораждаат конфликтен потенциал. Сегашната политикогеографска картина на Балканите съвсем ясно очертава съществуващите „горещи зони“:

- ✓ спорът между Хърватия и Словения за подялбата на Пиранския залив;
- ✓ проведенят на 25. 09. 2016 г. референдум в Република Сръбска, който отново извежда на преден план Босна и Херцеговина като проблемна политическа единица с неясно бъдеще;

- ✓ непрогнозируемата проекция на албанската национална идентичност върху днешната политическа карта на региона. В контекста на великоалбанската идея, прокламирана още в края на XIX в. опасенията са, че в Албания за немалка част от обществото обединението в една държава на всички населени с албанци райони на Балканите е проблем не само на историята;

- ✓ ролята на Турция в Балканско-черноморския регион, която разглежда териториите на „географската и историческа дълбочина“ на Османската империя, като „стратегическа дълбочина“ на турската външна и цялостна политика. Идеологическа риторика, разглеждана от съседните държави по-скоро като неприкрита амбиция за доминация, основана на мюсюлманските и турските общности, отколкото като протегнатата ръка за развитие на взаимноизгодно регионално сътрудничество;

- ✓ продължаващите десетилетия наред гръцко-турски противоречия (шелфовата зона, въздушното пространство, конфликтът в Кипър);

- ✓ молдовско-румънските отношения, продукт на сложно историческо минало. Днес те също представляват източник на напрежение. Свеждането на посоката на тяхното развитие единствено до аксиомата за бъдещото обединение на двете държави, би било твърде неправилно. И в двете има привърженици на „румънската интеграция“, но и нейни опоненти;

- ✓ мигрантската вълна от Югоизток, която кара за пореден път Балканите да се съобразят с императивите, наложени от географията.

Очевидно тя все още продължава да бъде значим фактор в политическия живот на полуострова. Така, както и през хилядолетното му развитие, когато е проправяла коловозите на историческия живот на балканските народи и техните съдбини. И ако нейното въздействие върху миналото на Балканите и тяхното съвремие е неоспоримо, то в никакъв случай не трябва да бъде възприемано като детерминистично. Получила своите пътища на развитие от географията, балканската история често ги променя съобразно интелекта, морала и интересите на тези, които я творят. Резултатът са днешните Балкани. Доколко сме удовлетворени от това, което получаваме като наследство? И ако то не ни харесва – ще съумеем ли да го променим? Дано този път позволим на географията да води нашите действия в съзидателна посока.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ **Хасингер, Х.** География и история. Развитие на вътрешните и външните им връзки. Географски фактори в историческия процес. – В: Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците, съставители: Русев, М, Г. Рачев. София, 2009, с. 178–185.

² **Тодоров, Ив.** Via Egnatia. Значение на римския път Via Egnatia за римското проникване в Тракия Assoc през II–I пр.Хр.е. – В: Балканите – език, история, култура. В. Търново, 2008, с. 40–52.

³ Виа Милитарис или диагоналният път от Белград през Ниш, София, Пловдив, Одрин до Константинопол; Виа Игнация (продължение на Виа Апия отвъд Адриатическо море) от Адриатика през Охрид и Битоля към Беломорието и Константинопол – след което и двата продължават през малоазийските плата и равнини; Виа Иструм – Дунавският път, Виа Понтика покрай Черно море – от Константинопол през Аполония, Дебелт, Анхиало, Месемврия, Одесос, Бизон, Калатис, Томи и Истрос; както и техните разклонения.

⁴ **Батаклиев, Ив.** Сравнителен преглед на политикогеографското положение на България. – В: Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците, съставители: Русев, М, Г. Рачев. София, 2009, с. 196–210.

⁵ **Мутафчиев, П.** Книга за българите. София, 1992.

⁶ **Батаклиев, Ив.** Цит. съч.

⁷ **Мутафчиев, П.** Цит. съч.

⁸ **Парашкевов, Пл.** „География на кръстопът” – Черноморският регион между Изтока и Запада. Велико Търново, 2013.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Баро, Ж., Г. Биго. География на света. София 2008 [**Baro, Zh., G. Bigo.** Geografiya na sveta. Sofia, 2008].

Батаклиев, Ив. Сравнителен преглед на политикогеографското положение на България. – В: Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците, съставители: Русев, М, Г. Рачев, София, 2009, с. 196–210. [**Batakliiev, Iv.** Sravnitelnen pregled na politiko-geografskoto polozhenie na Balgariya. – V: Politicheska geografiya i geopolitika v original. Klasitsite, sastaviteli: Rusev, M, G. Rachev, Sofia, 2009, s. 196–210].

Мутафчиев, П. Книга за българите. София, 1992 [**Mutafchiev, P.** Kniga za balgarite. Sofia, 1992].

Парашкевов, Пл. „География на кръстопът” – Черноморският регион между Изтока и Запада. Велико Търново, 2013 [**Parashkevov, Pl.** „Geografiya na krastopat” – Chernomorskiyat region mezhdu Iztoka i Zapada. Veliko Tarnovo, 2013].

Тодоров, Ив. Via Egnatia. Значение на римския път Via Egnatia за римското проникване в Тракия Assoc през II–I пр.Хр.е. – В: Балканите – език, история, култура, В. Търново, 2008, с. 40–52. [**Todorov, Iv.** Via Egnatia. Znachenie na rimskiya pat Via Egnatia za rimskoto pronikvane v Trakiya Assoc prez II–I pr.Hr.e. – V: Balkanite – ezik, istoriya, kultura, V. Tarnovo, 2008, s. 40–52].

Хасингер, Х. География и история. Развитие на вътрешните и външните им връзки. Географски фактори в историческия процес. – В: Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците, съставители: Русев, М, Г. Рачев. София, 2009, с. 178–185. [**Hasinger, H.** Geografiya i istoriya. Razvitie na vatreshnite i vanshnite im vrazki. Geografski faktori v istoricheskiya protses. – V: Politicheska geografiya i geopolitika v original. Klasitsite, sastaviteli: Rusev, M, G. Rachev. S., 2009, s. 178–185.].